ցավ առաջին խոշոր գործադուլը, որն աչքի ընկավ իր կազմակերպվածությամբ։ Գործադուլավորներից 41 հոգի բանտարկվեցին, իսկ շատերը, որպես «վտանգավոր» և «անբարեհույս», հեռացվեցին աշխատանքից։ Նրանց մեջ էր հայ առաջին բանվոր-հեղափոխական, սոցիալ-դեմոկրատ Գ. Մկրտումյանը։ Նույն թվականի փետրվարի 18-ից մինչև մարտի 11-ը գործադուլ արեցին Թիֆլիսի Էնֆիաջյանցի ֆաբրիկայի բանվորները։ 1898 թ. Թիֆլիսի բանվորները նշեցին մայիսմեկյան տոնը, հետագայում (1899—1901) մայիսյան տոնախմբություններ կազմակերպեցին Թիֆլիսի, Բաթումի, Բաքվի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և այլ քաղաքների բանվորները։

1870-ական և 1890-ական թվականներին Անդրկովկասում տեղի ունեցող բանվորական շարժումների մեջ էական տարբերություններ կային։ Դա ամենից առաջ պայմանավորված էր բանվորության կազմով։ Եթե 1870-ական թվականներին բանվորական կորիզը թույլ էր, արտադնացների զգալի մասը կապված էր գյուղի հետ, ապա 1890-ական թվականներին բանվորական բանակն ավելի է ստվարանում, արտագնացների ճնշող մասն ընդմիշտ կապվում է արդյունաբերության հետ, դառնում արդյունաբերական բանվոր։ Տեղի է ունենում բանվոր դասակարգի համակենտրոնացում։ Մանր արհեստանոցներին փոխարինում են ֆաբրիկագործարանները, խոշոր միավորումները։ Կապիտալիստական շահագործման գիշատիչ ձևերը բարձրացնում են բանվորների դասակարգային գիտակցությունը, ավելի են սրում հակասությունները, ուժեղանում է նրանց հետաքրքրությունը դեպի սոցիալիստական գաղափարները։ Երկրամասի բանվորների քաղաքական դաստիարակությանը նպաստում են Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներից եկած բանվորները՝ հեղափոխական պայքարի բովով անցած, քաղաքական մկրտություն ստացած բանվորները։ Աստիճանաբար սոցիալիստական գաղափարներն ուղի են հարթում և թափանցում բանվորների մեջ, «բանվորներն իրենց մեջ» վիճակից դառնում են «բանվորներն իրենց համար» դասակարգ։

Անդրկովկասի մարքսիստական անդրանիկ խմբերը, որոնց մեջ համատեղ գործում էին ինչպես Ռուսաստանից արտաքսված հեղափոխականները, այնպես էլ հայ, վրացի, ադրբեջանցի և այլ ազգությունների ներկայացուցիչները, հաջողությամբ գլխավորում էին բանվորական առաջին ցույցերն ու գլուխները։

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Գյուղացիական ռեֆորմը Ռուսաստանում չլուծեց հողային հարցը։ Այդ պատճառով դասակարգային հակամարտությունները գյուղում եռեֆորմյան շրջանում ավելի սրվեցին։ 70-ական թվականների վերջերին գյուղացիական շարժումները Ռուսաստանում ծավալվեցին նոր ուժով։ Սակայն այդ շարժումների ամենամեծ ալիքը բարձրացավ 1881—1884 թթ., երբ երկրում մոլեգնում էր ռեակցիան և անասելի վատթարացել էր աշխատավոր զանգվածների կացությունը։

XIX դարի 70—90-ական թվականներին գյուղացիական շարժումները ծավալվեցին նաև Ռուսաստանի ծայրամասերում՝ Մերձբալթիկայում, Անդրկովկասում, Միջին Ասիայում ու Սիբիրում։

Արևելյան Հայաստանում, ինչպես և կայսրության բազմաթիվ այլ շրջաններում, գյուղացիները պայքարում էին ամենից առաջ հողի համար։ Այդ պայ-

քարում աչքի ընկան հատկապես կալվածատիրական գյուղացիները, որոնք ուզում էին դառնալ իրենց հողաբաժինների լիիրավ տերերը։ Նրանք հայտարարում էին, որ իրենց հողաբաժինները պետական են և, հետևաբար, 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը չի կարելի տարածել նրանց վրա։ Երևանի նահանգում մուլքադարական գյուղացիության 42,6%-ը հրաժարվեց կանոնագրերի կնքումից։ Այդպիսի գյուղացիների տոկոսը մեծ էր հատկապես Էջմիածնի գավառում (75,6%)[6]։ Կալվածատիրական գյուղացիները համառորեն դիմադրում ու բողոքում էին իշխանություններին, երբ մուլքադարները, օգտագործելով 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը, կտրում էին նրանց հողերը[7]։

Երկրի մի շարք շրջաններում գյուղացիները վկայակոչելով 1870 թ. կանոնադրությունը, ըստ որի յուրաքանչյուր արական շունչ պետք է ստանա 5 դես. հող, պահանջում էին պակասը լրացնել կալվածատիրական հողերի հաշվին։ 1878 թ. ապրիլին Երևանի գավառի Շենգավիթ գյուղի բնակիչները հաշտարար միջնորդին բողոքեցին, որ կանոնադրությամբ իրենք պետք է ունենան 180 դես. հող, բայց իրականում ունեն ընդամենը 80 դես. վարելահող և պահանջեցին վերցնել մուլքադարներից 100 դես. վարելահող ու տալ իրենց։ Գյուղացիների բողոքը հասավ մինչև մայրաքաղաք։ Սակայն սենատը 1888 թ. մարտի 3-ի որոշումով այն թողեց անհետևանք[8]։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում լրացուցիչ հողաբաժնի համար պայքարում էին նաև պետական գյուղացիները։ Նման խնդրով 1890 թ. դեկտեմբերի 31-ին պետական ունեցվածքների մինիստրությանը դիմեցին Նոր Բայազետի գավառի Աղփարա գյուղի բնակիչները և պատասխան չստանալով, 1891 թ. օգոստոսին հեռագրեցին Պետերբուրգ. «Աղփարա գյուղը քայքայվում է։ Գյուղացիները ցրվում են, խնդրում ենք արագացնել... աղփարացիների խնդրի լուծումը»[9]։ Լրացուցիչ հողաբաժին էին պահանջում նաև 1894—1896 թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Քյափանակ, 1894—1896 թթ. Նոր Բայազետի գավառի Քյասմա, 1895 թ. Երևանի գավառի Մամադ-Աբադ, Նորգյուղ, Թոփրախ-Կալա, Սարջալար և այլ գյուղերի բնակիչները։

Պետական գյուղացիները պահանջում էին նաև վերադարձնել այն հողերը, որոնք տարբեր առիթներով բռնագրավվել էին իշխանությունների կողմից։ Այդպիսի պահանջով հանդես եկան 1895 թ. Սուրմալուի գավառի Արալբխ-Բաշքենդ, 1897 թ.՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Յաղուբլի, 1898 թ.՝ Նոր Բայազետի գավառի Ներքին Ալուչալու գյուղերի բնակիչները, որոնք, սակայն, գոհացում չստացան[10]։

Բացի կալվածատիրական ու պետական գյուղացիներից, հողի համար պայքարում էին նաև վանքապատկան գյուղացիները։ Այսպես, Վաղարշապատի բնակիչները 1892 թ. մարտի 19-ին գրում էին սինոդին, որ իրենց «ևս

---

6 Տե՛ս Р. А. Мелик-Саркисян, Проведение в жизнь крестьянской реформы 1870 г. в Армении, Ереван, 1969, стр. 244 (рукопись диссертации).

7 Տե՛ս «Крестьянское движение в Армении в XIX веке», составил В. А. Рштуни, при участии К. Степаняна, Ереван, 1949, стр. 214—216.

8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 254—256։

9 ՍՍՀՄ ՀՊԱ, ֆ. 381, գ. 17313, թ. 8։

10 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, ց. 5, գ. 454, թ. 3, գ. 648, թ. 3—4, գ. 852, թ. 3—7։

տրվի վարելահող», որ կարողանան պահել իրենց «ընտանիքը և երեխաները»[11]։ Իսկ 1896 թ. նրանք չանում էին ապացուցել, որ իրենց գյուղի հողերի իսկական տերերը իրենք են և ոչ թե սինոդը։ Վաղաբշապատցիները գրում էին գավառապետին. «Ինչպես պետական, այնպես էլ վանական ու տերունական գյուղերում հասարակական հողերի տնօրինման իրավունքը, առանց որևէ բացառության, պատկանում է գյուղական ժողովին»[12]։ Գոհացում չստանալով, նրանք դիմեցին Նահանգապետին, որը, սակայն, պաշտպանեց սինոդի շահերը։

Հողասակավության պատճառով գյուղացիները հաճախ ստիպված էին թողնել իրենց հին բնակավայրերը և տեղափոխվել նոր շրջաններ։ Նրանցից շատերը ձգտում էին հաստատվել Կարսի մարզում։ Այդպիսի դիմում ներկայացրին Նահանգապետին 1895 թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Ջամուշլու, 1896 թ.՝ նույն գավառի Հոթամ, Միրաք, 1897 թ. Նոր Բայազետի գավառի Ցամաքաբերդ գյուղերի բնակիչները[13]։ Գյուղացիների մի մասն էլ ցանկանում էին տեղափոխվել Երևանի գավառի ցածրադիր շրջանները, մասնավորապես Սարդարապատի տափաստանը և Ելիսավետպոլի Նահանգը (օրինակ՝ 1895 թ. Նոր Բայազետի գավառի Վերին Ախտայի, 1896 թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի Բոռաղբյուր և այլ գյուղերի բնակիչները)։ Սակայն պաշտոնյաները նրանց մերժեցին պատճառաբանելով, որ չկան աղատ ու հարմար տարածություններ[14]։

Բավարարություն չստանալով պայքարի պասսիվ ձևերից, գյուղացիներն անցնում էին ավելի ակտիվ գործողությունների և բռնագրավում ինչպես պետական, այնպես էլ կալվածատիրական ու վանքապատկան հողերը։ Երբեմն գյուղացիները հաստատվում էին պետական հողերի վրա և կազմում նոր գյուղեր։ Այդպես վարվեցին 1896 թ. Էջմիածնի գավառի Կիրաշլու գյուղի բնակիչները։ Ցարական պաշտոնյաները փորձեցին նրանց վերադարձնել իրենց հին բնակավայրերը, սակայն հանդիպեցին համառ դիմադրության։ Հետագա տարիներին նրանք արգելեցին գյուղացիներին դուրս գալ դաշտային աշխատանքի, անգամ կնքեցին նրանց դռները, բայց գյուղացիները շարունակեցին կնիքները և մնացին գրաված հողերի վրա։ Խուսափելով իրադրության բարդացումից, նահանգապետը հաշտվեց ստեղծված վիճակի հետ[15]։

Ավելի հաճախ գյուղացիները բռնագրավում էին պետական հողերը և միացնում իրենց տարածություններին։ 80-ական թվականների վերջերին և 90-ական թվականների սկզբներին այդ երևույթը զգալի չափերի հասավ։ 1896 թ. Երևանի Նահանգի ու Կարսի մարզի պետական ունեցվածքների վարչության ներկայացուցիչն իր զեկուցագրում նշում էր, որ «պետական ձմեռային արոտավայրերի օգտագործման մեջ ոչ մի կարգ չկա»[16] և հափշտակումները հասնում են մեծ չափերի, որ Նահանգի 55 կոտոր պետական ձմեռային արոտավայրերից, որոնց տարածությունը հասնում է 36041—դես., 1895 թ. մասնավոր անձինք ու գյուղական համայնքները զավթել են 5098 դես. կամ 14%-ը[17]։

---

11 Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 6, գ. 114, թ. 32—33։

12 Նույն տեղում, ֆ. 94, ց. 5, գ. 402, թ. 10։

13 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 340, թ. 8, գ. 525, թ. 9, գ. 458, թ. 5, գ. 613, թ. 1։

14 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 223, թ. 31, գ. 613, թ. 1, գ. 440, թ. 13, գ. 453, թ. 5։

15 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 473, թ. 93։

16 Նույն տեղում, ֆ. 133, գ. 1922, թ. 42։

17 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43։

Հողեր զավթում էին նաև կալվածատիրական գյուղացիները։ Որոշ դեպքերում նրանք տերունական հողերն ուղղակի մացնում էին կանոնադրերի մեջ՝ որպես իրենցը, երբեմն ընդարձակում էին իրենց ցանքատարածությունները կալվածատիրական արոտավայրերի հաշվին և խուսափում նոր տարածության մուլքի վճարումից։ Հաճախ նրանք ըմբոստանում և վռնդում էին աղաներին ու տիրում նրանց հողերին։ Այդպես վարվեցին, օրինակ, Ղազախի գավառի Կարաբուլախ գյուղի բնակիչները 1888 թ.։ Ցարական իշխանությունները ստիպված եղան օրինականացնել նրանց բռնագրավումները[18]։

Գյուղացիները պայքարում էին նաև ոռոգելի ջրի համար, որը երկրի մի շարք շրջաններում կենսական նշանակություն ուներ։ 1899 թ. ապրիլին Էջմիածնի գավառի Արղաշար գյուղի բնակիչները բողոքեցին նահանգապետին, որ մուլքադարը, որը միաժամանակ միրաբ էր, հափշտակում է գյուղի ոռոգող ջուրը, որի հետևանքով նրանց ցանքերն ու այգիները երաշտից չորացել են և նրանք զրկվել են «գոյության միակ աղբյուրից»[19]։

Ցարական պաշտոնյաները հաճախ հողային ու ջրային վեճերը առիթ դարձնելով, բորբոքում էին ազգամիջյան թշնամություն։ 1887 թ. նրանք ցանկացան Նոր Բայազետի գավառի Ծաղկունք գյուղի հայերին հակադրել Ղազախի ադրբեջանցիներին[20]։ Բայց պաշտոնյաներին ընդհանուր առմամբ չէր հաջողվում շեղել գյուղացիներին դասակարգային պայքարի ճիշտ ուղուց։ Հայ ու ադրբեջանցի գյուղացիները համաձայնություն էին գալիս և վիճելի տարածություններն ու ջրերը բարեկամաբար բաժանում միմյանց միջև։ Ավելին, երբեմն նրանց հաջողվում էր պատժել իրենց մեջ ատելություն սերմանող պաշտոնյաներին։ Այսպես, 1888 թ. գարնանը, երբ Նախիջևանի գավառի պետական ունեցվածքների կառավարիչը մեկնեց Բիստ գյուղը և փորձեց բնակիչներին ոտքի հանել հարևան գյուղերի դեմ, այդ գյուղերի ինչպես հայ, այնպես էլ ադրբեջանցի բնակիչները, կռահելով պաշտոնյայի նենգ մտադրությունը, նրան ծեծեցին և վռնդեցին[21]։

Արևելյան Հայաստանի գյուղացիները ըմբոստանում էին նաև ցարական կառավարության հարկային հարստահարությունների, տեղական կալվածատերերի ու սինոդի ֆեոդալական կլերիքումների դեմ։ Կալվածատիրական գյուղացիները հրաժարվում էին «իրենց» տերերի օգտին կատարվելիք վճարումներից ու պարտություններից։ Այսպես, Էջմիածնի գավառի Ջանֆիդա գյուղի բնակիչները 1872 թ. ոչ միայն մերժեցին կալվածատերերին մուլք տալ, այլև վռնդեցին նրանց օգնության եկած կազակներին։ Երբ կալվածատերերը պահանջեցին դադարեցնել հացահատիկի մաքրումը և ներկայացուցիչներ ուղարկել հաշտարար միջնորդի մոտ՝ վեճը լուծելու համար, ջանֆիդացիները պատասխանեցին, որ մուլք չեն վճարի, չեն գնա հաշտարար միջնորդի մոտ և շարունակեցին հացահատիկի կալսումն ու մաքրումը[22]։

---

18 Տե՛ս Ц. П. Агаян, Из истории борьбы азербайджанских и армянских крестьян против феодально-крепостнических отношений после реформы 1870 г. («Известия» АН Арм. ССР, 1952, № 9, стр. 85).

19 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, ց. 5, գ. 1030, թթ. 1—2.

20 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՀԱՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 381, գ. 16937, թ. 5.

21 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. Ոստիկանության դեպարտամենտ, III գործավարություն, գ. 89, մ. 53, թ. 7—8.

22 Տե՛ս «Крестьянское движение в Армении...», стр. 179—180.

Երևանի գավառի Պողնի գյուղի բնակիչները տարիներ շարունակ հրաժարվելով մուլթադարական վճարումներից, 1881 թ. որոշեցին ոչ միայն հողատիրոջը բաժին չտալ, այլև վռնդել նրան գյուղից։ Գործին միջամտեց ոստիկանությունը, գյուղում մի քանի անգամ հայտնվեցին զինված կազակներ, բայց գյուղացիների դիմադրությունը մինչև վերջ հնարավոր չեղավ ընկճել։ Ցարական կառավարությունը 1899 թ. Պողնին ստիպված համարեց պետական գյուղ[23]։ Դա, իհարկե, գյուղացիներին չազատեց հարստահարումից, բայց որոշ չափով թեթևացրեց նրանց դրությունը։ Կալվածատիրական բահրայից հրաժարվելու և համառ դիմադրության դեպքեր եղան նաև Երևանի գավառի Նեչրլու, Գյոդաքլու, Զոհրաբլու, Դվին և մի շարք այլ գյուղերում[24]։

Արևելյան Հայաստանի գյուղացիները հրաժարվում էին նաև իշխանությունների հարկերի վճարումներից, հաճախ ծեծում ու քշում էին պաշտոնյաներին, փորձում ազատվել անտանելի կեղեքումներից։ Նրանց ելույթները բռնկվում էին այս կամ այն առիթով և ընդունում սուր բնույթ։ Այդ տեսակետից բնորոշ են 1886—1887 թթ. դեպքերը։ Գյուղացիների այդ ելույթների իսկական պատճառը, անշուշտ, ինքնակալության կողմից հայ բնակչության նկատմամբ 80-ական թվականների առաջին կեսերին իրագործվող ազգային ու սոցիալական ճնշումների ուժեղացումն էր, բայց առիթը՝ համընդհանուր զինվորական պարհակի տարածումն էր Անդրկովկասի քրիստոնյա բնակչության վրա։ Երբ ցարական պաշտոնյաները սկսեցին կազմել զինակոչիկների ցուցակները, կատարելով զանազան խարդախություններ, մի շարք գյուղերում բնակիչները ոչ միայն համառորեն դիմադրեցին, այլև ջարդելով վռնդեցին նրանց. օրինակ, 1886 թ. հուլիսին Կարսի մարզի Կաղզվան ու Նախիջևան տեղամասերի բազմաթիվ գյուղերում։ Կարսի նահանգապետը նշում էր, որ զինակոչիկների ցուցակները կազմելիս այդ երկու տեղամասերում «տեղի ունեցան մեծ անկարգություններ»[25]։ Ուշագրավ է, որ հայ ու քուրդ գյուղացիները համատեղ էին գործում ցարական իշխանությունների դեմ։ Մարզային իշխանությունները միայն զորքի օգնությամբ կարողացան ճնշել գյուղացիների ելույթը։ 1887 թ. ցարական զորակոչի առիթով ընդվզումներ տեղի ունեցան նաև Նոր Բայազետի գավառի Գյոզալդարա, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ջաջուռ, Էջմիածնի գավառի Սարդարապատ և մի շարք այլ գավառների գյուղերում։ Իշխանությունները կարողացան ճնշել այդ ելույթները միայն զորքի օգնությամբ[26]։

Ցարիզմի կողմից գործադրվող բռնությունները, սակայն, չընկճեցին գյուղացիների կամքը։ Նրանք պայքարը շարունակեցին նաև հետագա տարիներին։ 1894 թ. դեկտեմբերին, երբ ցարական պաշտոնյան Էջմիածնի գավառի Խաթունարխ գյուղում պահանջեց պետական հարկերն ու ապառքները, բնակիչները հրաժարվեցին վճարումներից, մերձիհամ ծեծեցին նրան և ուղեկցող գյուղապետին, իսկ պրիստավը հազիվ ազատեց գլուխը։ Ցարական իշխանությունը-

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 300—301։

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 331—354։

25 «Всеподданнейший отчет о состоянии Карсской области за 1886 год», стр. 48.

26 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՀՊԱ, ֆ. «Ոստիկանության դեպարտամենտ», III գործավարություն, ֆ. 89, մ. 53, թ. 4—9։

ները դաժան հաշվեհարդար տեսան կազմակերպիչների ու ղեկավարների հետ[27]։

Գյուղացիների պայքարը ցարիզմի հարկային հարստահարությունների դեմ ծավալվեց նաև 90-ական թվականների վերջերին։ 1899 թ. ապրիլին Սուրմալուի գավառի Ղազիկիշլակ գյուղի բնակիչները նահանգապետին հասցեագրած խնդրագրում նշում էին, որ իրենք մինչ այդ վճարում էին 987 ռուբ. 86 կոպ. հողահարկ ու երկրային հարկ, իսկ այժմ իշխանությունները դրանից զատ պահանջում են նաև 837 ռուբ. 26 կոպ.։ Նրանք պահանջում էին չեղյալ հայտարարել ավելացված գումարը։ Սակայն նահանգապետը մերժեց[28]։ 1899 թ. ապրիլին նույն խնդրով նահանգապետին դիմեցին նաև այդ գավառի Գյուլիջա գյուղի բնակիչները։ Նրանք հաստատում էին, որ անցյալում վճարել են տարեկան 382 ռուբ. 76 կոպ., իսկ այժմ իշխանությունները պահանջում են 763 ռուբ. 68 կոպ., որը վեր է իրենց ուժերից։ Սակայն նահանգապետը հաշվի չառավ գյուղացիների խնդիրը և կարգադրեց հավաքել սահմանված ամբողջ գումարը[29]։ Կառավարության հարկային քաղաքականության սաստկացման դեմ բողոքեցին նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի Մոլլագեոկչա (1899), Սուրմալուի գավառի Փարնաուտ (1900), Երևանի գավառի Գյոյբիլիսա (1900) և այլ գյուղերի բնակիչները։ Բայց իշխանությունները ստիպեցին նրանց վճարել[30]։

Գյուղացիները հրաժարվում էին նաև վանքերի ու եկեղեցիների օգտին սահմանված տուրքերից։ Այդպես վարվեցին 1898—1899 թթ. Մեհրաբ-Քյուրդքենդ, Մեհրաբ-Բանաբաշ, Մեհրաբլու, Գոմաձոր ու Ցամաքաբերդ գյուղերի բնակիչները։ Հարկահավաք-հոգևորականներն ստիպված հայցում էին նահանգական իշխանությունների կամ սինոդի օգնությունը։ 1900 թ. օգոստոսի 24-ին Մաստարայից նրանք դիմեցին սինոդին. «Խնդրում ենք շտափայթ օգնություն, գոնե ժամանակավոր մի ոստիկան, քանի դեռ կալերը վերջացած չեն, իսկ եթե հոգևոր բարձրագույն իշխանությունը վերահաս օգնությունը չանի երկու օրից հետո՝ կորած է մեր հույսը և սուրբ աթոռի արդյունքը»[31]։ Սինոդը իր գործը հեշտացնելու համար բահրայի հավաքման իրավունքը հաճախ տալիս էր վարձակալությամբ։ Սակայն գյուղացիները հրաժարվում էին նաև կապալառուներին վճարելուց։

Կալվածատերերն ու սինոդը դիմում էին տեղական իշխանություններին, որ նրանք պարտադրեն գյուղացիներին վճարելու տուրքերը։ Այսպես, 1884 թ. Դվին և Դվին-Քյուրդիքենդ գյուղերի մուլքադարները պահանջում էին գավառական պաշտոնյաներից՝ բահրայի վճարումից հրաժարվող գյուղացիների դեմ գործադրել ավելի լուրջ միջոցներ, քանի որ նրանք գտնվում են «այնպիսի գրգռված վիճակում, որ գյուղապետը միայն իր իշխանությամբ չի կարող կատարել իր վրա դրված պարտավորությունները»[32]։

Նույն թվականին Երևանի նահանգի 45 մուլքադարներ, քաջալերվելով տեղական իշխանությունների միջոցառումներով, դիմեցին կովկասյան կառա-

---

27 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 26, ժ. 22, թ. 2։
28 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, գ. 1013, թ. 3—4։
29 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1015, թթ. 1—4։
30 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1102, թ. 1—3, գ. 1198, թ. 2—5, գ. 1208, թ. 1։
31 Մատենադարան, էջմիածնի սինոդի տնտեսական մաս, թղթ. 130, վավ. 18, թ. 12։
32 «Крестьянское движение в Армении...», стр. 350.

վարչապետին և ահազանգեցին, որ նահանգում հաճախ ոչ միայն առանձին գյուղացիներ, այլև ամբողջ համայնքներ տարիներ շարունակ չեն վճարում մուլքը, որ գյուղացիներն սկսել են չհարգել օրենքները, հրաժարվել իշխանությունների կարգադրությունները կատարելուց և վռնդել մուլքադարներին իրենց կալվածքներից։ Հողատերերն առաջարկում էին դիմել խիստ միջոցների «որպեսզի գյուղացիների կամայական հրաժարումն իրենց պարտավորություններից չհասնի նահանգական ընդհանուր ապստամբության, ագրարային հանցագործություններիթ»[33]։

Արտահայտելով կալվածատերերի կամքը, ցարական կառավարությունը մի կողմից միջոցներ էր ձեռնարկում նրանց շահերի պաշտպանության համար, իսկ մյուս կողմից՝ խստացնում էր գյուղացիների ճնշումներն ու բռնությունները։ Այդ քաղաքականությունն ավելի սուր բնույթ ընդունեց 1880—1890-ական թվականներին։

Սակայն ցարական իշխանությունների սպառնալիքներն ու պատիժներն ի վիճակի չեղան խեղդելու գյուղացիական ելույթները, ընդհակառակը, դրանք երբեմն առիթ էին ծառայում նոր հուզումների ու ընդվզումների համար։

XIX դ. 70—90-ական թվականներին արևելահայ գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով ծավալվեց նաև սոցիալական՝ երկրորդ պատերազմը՝ կուլակության և պրոլետարական ու կիսապրոլետարական զանգվածների միջև։ Պայքարը գնում էր ամենից առաջ և ամենից հաճախ հողի համար։ Կուլակային տնտեսությունները դեմ էին դուրս գալիս համայնական հողերի վերաբաժանումներին։ Սակայն գյուղացիները համառ պայքարի շնորհիվ հաճախ հասնում էին իրենց նպատակին։ Բայց հողաբաժանարարները, ընտրված լինելով հարուստներից, չարաշահում էին իրենց իրավունքները։ Այսպես, Շարուր-Դարալագյազի գավառի Խաչիկ գյուղի բնակիչները դեռևս 1888 թ. պահանջեցին հողերի վերաբաժանում։ Սակայն գավառապետը մերժեց։ 1892 թ. կրկին բարձրացրին այդ հարցը և, վերջապես, 1894 թ. հասան իրենց նպատակին։ Բայց հողաբաժանարարները կեղծիքներ կատարեցին, որի համար էլ 1895 թ. գյուղացիները դիմեցին Կովկասի կառավարչապետին և խնդրեցին նոր վերաբաժանում։ Բավարարում չըստանալով, 1896 թ. նրանք կրկին պահանջեցին իրենց խնդրի արդարացի լուծում։ Սակայն այս անգամ ևս նրանց բողոքը մնաց անհետևանք։

90-ական թվականների վերջերին վարելահողերի վերաբաժանման համար պայքարը գրեթե նույնպիսի վախճան ունեցավ նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի Թոմարտաշ (1895—1896), Ուչքիլիսա (1895), Ավդիբեկ (1898), Հաջինազար-ղուլի (1898), Ջզխլար (1898), Արմուտլի (1899—1900), Սվանվերդի (1897), Բլխաբի (1898), Երևանի գավառի Ավան (1899), Արդաշար (1895—1896), Էջմիածնի գավառի Շիրազալա (1898), Վաղարշապատ (1896—1897), Շարուր-Դարալագյազի գավառի Մալիշկա—Քեշիշքենդ (1895), Սուրմալուի գավառի Կողբ (1895) և բազմաթիվ այլ գյուղերում։

Անելանելիությունից ու հուսահատությունից մղված գյուղացիները հաճախ հրկիզում էին կալվածատերերի ու կուլակների ունեցվածքը, սպանում էին նրանց և հեռանալով գյուղից, դառնում ժողովրդական վրիժառուներ։ Նրանք հաշվեհարդար էին տեսնում կեղեքիչների հետ, դարանակալում էին

33 ՎՍՍՀ ԿՊԳԱ, ֆ. 12, ց. 10, գ. 38/50, թ. 3—4։

ճանապարհներին կամ գիշերով ներխուժում գյուղերը, բռնագրավում հարուստների ունեցվածքը և բաժանում աղքատներին։ Բնակչությունը ոչ միայն չէր օգնում պաշտոնյաներին ու զորամասերին՝ «հանցագործներին» գտնելու համար, այլև թաքցնում էր նրանց, իշխանություններին հաղորդելով սխալ տեղեկություններ[34]։ Սակայն գյուղացիական պայքարի այդ «ղաշաղային» ձևն Արևելյան Հայաստանում անհամեմատ քիչ էր տարածված, քան հարևան Վրաստանում ու Ադրբեջանում։

Արևելյան Հայաստանի գյուղացիները պայքարում էին նաև ցարական կառավարության ազգային ու գաղութային քաղաքականության դեմ՝ երբ իշխանությունները կտրում էին նրանց հողերն ու տալիս ռուս վերաբնակիչներին, փակում էին հայկական դպրոցները և այլն։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում գյուղացիական շարժումները Արևելյան Հայաստանում գնալով ծավալվում էին, ընդգրկում նորանոր զանգվածներ և ընդունում համառ բնույթ։ Պայքարի մեջ էին մտնում ոչ միայն առանձին գյուղեր, այլև գյուղախմբեր, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև տեղամասեր։ Երբեմն նրանց պայքարը տևում էր տարիներ ու տասնամյակներ։ Որոշ գյուղերում բնակիչները համեմատում էին ատելի հարստահարիչների կամայականությունները թագավորի բռնությունների հետ և դրանով արտահայտում իրենց հակացարական տրամադրությունները։ Այսպես. Ալեքսանդրապոլի գավառի Թոմարտաշ գյուղի բնակիչները 1896 թ. գրում էին, թե գյուղապետ Ն. Գասպարյանը չի ենթարկվում նրանց որոշումներին, «ամբողջ գյուղը խառնում է իրար» և խնդիր էին դնում ազատել իրենց «Նիկոլայ Գասպարովի ավերիչ ճիրաններից, որը մեր գյուղի բնակչությանն այնպես է տիրում, ինչպես նորին կայսերական մեծությունը ամբողջ Ռուսաստանում»։ Գյուղացիների դասակարգային պայքարի աճին նպաստում էր արտագնացությունը, երբ նրանք ապրուստ հայթայթելու համար մեկնում էին արդյունաբերական կենտրոններ և շփվելով պրոլետարական զանգվածների հետ, ազդվում էին նրանց հեղափոխական տրամադրություններից ու վերադառնալով գյուղ՝ տարածում դրանք իրենց համագյուղացիների մեջ։ Գյուղացիները դիմադրում էին իշխանության ներկայացուցիչներին և ընդհարվում նրանց հետ։ Ոչ լրիվ տրվյալներով[35] հետռեֆորմյան երեսուն տարվա ընթացքում (1871—1900) Երևանի նահանգում ու Կարսի մարզում գյուղացիների ընդհարումներն իշխանության ներկայացուցիչների կամ կալվածատերերի հետ ավելի քան կրկնապատկվել են, հրկիզումների թիվը մեծացել է 11 անգամ, իսկ իշխանություններին դիմագրավելու և հասարակական «հանգիստը» խանգարելու համար դատապարտվածների քանակը 15 տարվա ընթացքում աճել է շուրջ երկու անգամ։ Ուշագրավ է, որ 80-ական թվականներին գյուղացիական շարժումներն ավելի

---

34 Տե՛ս «Всеподданнейший отчет о состоянии Карсской области за 1892 г.», стр. 88.

35 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии», նշված տարեթվերը, ցուցակ № 5, 6, 7, 9; «Всеподданнейший отчет о состоянии Карсской области за 1886 г.»; «Сборник сведений о Кавказе», т. IV, Тифлис, 1878, стр. 48—49, 94—97, 158—159, 218—219, 284—285, 346—347; «Сборник статистических сведений по Закавказскому краю», ч. I, Тифлис, 1902, стр. 88—93; «Крестьянское движение в Армении в XIX в.»; ՍՍՀՄ ԼՀՍՇ ԿՊԱ, ֆ. «Ոստիկանության դեպարտամենտ», III գործավարություն, գ. 89, մ. 53։ Р. А. Мелик-Саркисян, նշվ. աշխ.։

ակտիվ էին դրսևորվում, քան 90-ական թվականներին։ Ըստ երևույթին 90-ական թվականներին արևելահայ գյուղացիական շարժումների վրա բացասաբար էին ներգործում ոչ միայն ցարական կառավարության ռեակցիոն քաղաքականության սաստկացումը, այլև համիդյան կառավարության կողմից Թուրքիայում իրագործվող արևմտահայերի մասսայական կոտորածները։ Այնուամենայնիվ 90-ական թվականներին արևելահայ գյուղացիական շարժումները չիջան 70-ական թվականների մակարդակին, ընդհակառակը, 90-ական թվականների առաջին կեսին ապրելով որոշ վայրէջք, այդ տասնամյակի երկրորդ կեսից նրանք կրկին բռնեցին վերելքի ուղին։

Գյուղացիական շարժումները համեմատաբար ակտիվ էին կալվածատիրական հողատիրության շրջաններում, հատկապես Երևանի ու Էջմիածնի գավառներում։ 1870—1900 թթ. մեզ հայտնի 50—55 ընդհարումներից ավելի քան $^1/_3$-ը տեղի էր ունեցել այդ գավառներում։ 1898 թ. Երևանի նահանգում 106 հրկիզումներից 65-ը եղել էր նույնպես Երևանի ու Էջմիածնի գավառներում[36]։ Դա ցույց է տալիս, որ ֆեոդալական հարաբերությունները գյուղացիության համար դարձել էին խիստ անտանելի։

Գյուղացիական շարժումներն Արևելյան Հայաստանում Եվրոպական Ռուսաստանի համեմատությամբ ունեին որոշ առանձնահատկություններ։ Եթե ռուսական գյուղում նրանք բովանդակում էին միայն սոցիալական, ապա հայկական գյուղում՝ դրա հետ միասին նաև ազգային-ազատագրական խնդիրներ։ Եվրոպական Ռուսաստանում զգալիորեն տարածված էր ռուս գյուղացիության արտագաղթը դեպի կայսրության ծայրամասերը։ Արևելյան Հայաստանում գյուղացիական շարժումների այդ պասսիվ ձևը անհամեմատ քիչ էր տարածված։ Դա պայմանավորված էր ոչ այնքան Արևելյան Հայաստանում ազատ հողերի սահմանափակությամբ, որքան ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականությամբ։ Ի տարբերություն Եվրոպական Ռուսաստանի, որտեղ գյուղացիները պայքարում էին նաև հողաբաժինների պարտադիր փրկագնման վճարումների դեմ, Արևելյան Հայաստանում չկար պայքարի այդ ձևը։ Եվրոպական Ռուսաստանի մի շարք շրջաններում բատրակները հաճախ ինքնուրույն էին հանդես գալիս կալվածատերերի ու կուլակների դեմ, Արևելյան Հայաստանում նրանք, կապիտալիստական հարաբերությունների համեմատաբար թույլ զարգացման հետևանքով, միանում էին գյուղի աշխատավորության այլ շերտերին։ Եթե Եվրոպական Ռուսաստանում գյուղացիական շարժումները համեմատաբար բարձր մակարդակի են հասնում 80-ական թվականների առաջին կեսին[37], ապա Արևելյան Հայաստանում՝ այդ տասնամյակի երկրորդ կեսին։

Չնայած այդ տարբերություններին, Արևելյան Հայաստանում գյուղացիական ընդվզումները լինելով համառուսական գյուղացիական շարժումների բաղկացուցիչ մասը, ունեին այն ընդհանրությունները, ինչ Եվրոպական Ռուսաստանում։ Այդ շարժումներն ուղղված էին ամենից առաջ ֆեոդալական մնացորդների և այնուհետև բուրժուական շահագործման դեմ, հանդես էին գալիս գերազանցապես իրենց պասսիվ ձևերով, բռնկվում էին տարերայնորեն, ունեին

---

36 Տե՛ս «Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, составлен по постановлению Закавказского Статистического комитета, состоящим при нем отделом», под ред. старшего редактора отдела Е. Кондратенко, ч. I, Тифлис, 1902, стр. 88—93.

37 Տե՛ս «История СССР», т. 5, М., 1968, стр. 477.

տեղական նշանակություն, կտրված էին իրարից, անջատված էին բանվորական շարժումներից, չէին հետապնդում քաղաքական նպատակներ և իբրև կանոն ավարտվում էին պարտությամբ։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում սոցիալական շարժումներ ծավալվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղերում։

Նշանավոր ելույթներից մեկը 1870 թ. Վանի, Բիթլիսի, Քղիի ու այլ քաղաքների արհեստավորների ու առևտրականների դիմադրությունն էր հարկային պաշտոնյաների չարաշահումներին։ Փակելով արհեստանոցները նրանք բողոքեցին կուսակալին, պահանջելով կալվածահարկն ու եկամտահարկը վերցնել սահմանված օրենքով[38]։

Կառավարական հարկերի չարաշահումների դեմ 1872 թ. ընդվզեցին նաև Դիարբեքիրի կուսակալության Սևերեկ գյուղաքաղաքի հայերը[39]։

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային բնակչության ելույթները նոր թափով ծավալվեցին 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո։

1879 թ. գարնանը Կարինի մոտ 2000 բնակիչներ թղթադրամի արժեզրկման պատճառով շարժվեցին կառավարչատուն և սպառնալիքներով պահանջեցին կուսակալից՝ բարձրացնել նրա արժեքը[40]։

Նույն առիթով 1879 թ. ելույթներ եղան նաև Արաբկիրում։ Աչքի ընկան հատկապես մանածագործական ձեռնարկությունների բանվորները, որոնց մասին Գ. Սրվանձտյանցը գրում էր. ջուլհակագործները «իմ հոն եղածս օրերը բանթող (գործադուլ) ըրած էին, իրենց օրականը թղթադրամով վճարելուն առթիւ. գործատէրեր՝ որ վաճառականներն են, մեծ յուզմունքի մեջ էին. գործողներ երդմամբ կապուած էին իրարու մինչև իրանց ուզած գինը տրուեր, անեծք և տուգանք սպառնացած էին իրենց ուխտէն բաժնուողին ինքզինքս Լոնտոնի մեջ կը կարծէի»[41]։

Համառ պայքարի շնորհիվ բանվորները հասան հաղթանակի։ 1888 թ. Վ. Փափազյանը այդ մասին գրում էր. «Պատմում են, որ Արաբկիրում... 1879 թվականին գործավորները մի այնպիսի գործադուլ արին, որ բոլոր գործարանատերերը հուսահատվել էին. պատճառն այն էր, որ օսմանյան 100 ղուրուշանոց թղթադրամի գինը իջել էր 40 ղուրուշի և գործավորներին 100 ղուրուշ հաշվելով էին վճարում։ Մինչև որ չգոհացան, գործ չսկսեցին»[42]։

Մի շարք քաղաքներում տնտեսապես քայքայված ու ընչազուրկ զանգվածները հաճախ հարձակվում էին պետական ու մասնավոր շտեմարանների վրա, բռնագրավում պարենամթերքը և բաժանում իրար միջև։ Ուշագրավ է, որ քրիստոնյաներն ու մահմեդականները հաճախ գործում էին համատեղ, և երբ իշխանությունները փորձում էին օգտագործել առիթը, գրգռել ազգամիջյան կռիվներ, ստանում էին պատշաճ հակահարված։ 1880 թ. մայիսի 31-ին Մուշում սովահար հայերը և թուրքերը միանալով, գրավեցին հացի պետական

38 Տե՛ս «Դիվան հայոց պատմութեան», գիրք ԺԳ, էջ 184։

39 Տե՛ս «Տեղեկագիրք գավառական հարստահարութեանց», Կ. Պոլիս, 1876, էջ 13։

40 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Գլխավոր արխիվ, 5—Ա$_2$», 1879, գ. 1093, թ. 10—11։

41 Գ. Սրվանձտյանց. Թորոս աղբար..., մասն Ա, էջ 281։

42 Վ. Փափազյան. Երկեր, հ. 5, էջ 513։

ամբարները, երբ կառավարությունը փորձեց բանտարկել հայերին, մահմեդականները հայտարարեցին, թե իբրեւ թույլ չեն տա, որ հայերին ձեռք տան։ «Հայերը մեր եղբայրներն են... մենք ամենքս նեղացած տանջվում ենք կառավարության ձեռքից»[43]։ Նույն թվականին նման դեպք տեղի ունեցավ նաև Դիարբեքիրում։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում Արեւմտյան Հայաստանում ավելի շատ տարածված էին գյուղացիական շարժումները, որոնք ուղղված էին հիմնականում անձի ու գույքի անապահովության, հողային հափշտակումների և պետական ու ֆեոդալական հարկային հարստահարումների դեմ։

Գյուղացիական հուզումներ տեղի ունեցան Մուշի դաշտում, որ 1871—1872 թթ. Մորնինկում բնակիչները հանդես եկան իրենց հողերը բռնագրավող աղայի դեմ և մինչև Կ. Պոլիս պատվիրակներ ուղարկեցին, որոնք, սակայն, արդյունքի չհասնելով «հուսահատ ետ դարձան»[44]։ Արտերտում նրանք դիմագրավեցին իշխանությունների կողմից իրենց հողերի վրա շինությունների բնակեցման դեմ և տարիներ շարունակ բախեցին Թուրքական պաշտոնյաների դռները, բայց ապարդյուն։ Ապարդյուն անցան նաև Բուլանըխի մի շարք գյուղերի գյուղացիների պայքարը և նրանցից շատերը ստիպված գաղթեցին[45]։

Բիթլիսի գավառում 32 հայկական և քրդական գյուղեր 1874 թ. բողոքեցին տեղական իշխանություններին աղայական հարստահարումների դեմ և արդյունքի չհասնելով դիմեցին «ի պատրիարքարան հայոց»[46]։ Աղայական բռնությունների դեմ 1871 թ. ըմբոստացան նաև Մոտկանի 15 գյուղեր։ Իշխանությունները բնակիչների «պաշտպանության» համար ոստիկաններ ու զինվորներ ուղարկեցին, սակայն դրանով ավելի վատթարացրին նրանց դրությունը[47]։ Վանի գավառի մի շարք գյուղեր 1879—1883 թթ. իշխանություններից պահանջեցին զսպել պաշտոնյաներին ու աղաներին, այլապես հարկադրված կլինեն արտագաղթել. անպատասխան մնալով, շատերը գաղթեցին։

Գյուղացիների հուզումները համառ բնույթ կրեցին Շատախում, որ նրանք սկսած 1872 թ. ըմբոստացան քուրդ աղաների դեմ և բազմաթիվ բողոքագրեր ուղարկեցին Թուրքական իշխանություններին։ Գյուղացիների հանդգնությունից զայրացած, աղաները սպառնացին, թե «Ձեր արյունը պիտի խառնենք Տիգրիսի ջրի հետ»[48]։ Բայց այս սպառնալիքը չընկճեց շատախցիներին։ Ընդհակառակը, նրանք ավելի համախմբվեցին և հայտարարեցին, որ եթե Վանի պաշտոնյաները չհարգեն իրենց պահանջները, կդիմեն Կարինի կուսակալին, իսկ «եթե հոն ալ չեղավ (կգնան) մինչև Կ. Պոլիս»[49]։ Համառ պայքարի շնորհիվ գյուղացիները կարողացան պահել իրենց հողերը և ձեռակերպել դրանք թափուով։

Գյուղացիների էլույթները դրական արդյունքով ավարտվեցին նաև Քըզիում, ուր նրանք ևս կարողացան պահպանել իրենց հողատարածությունները աղաների հափշտակումներից[50]։

---

43 «Մշակ», 1880, հունիսի 12 (№ 90)։

44 «Տեղեկագիրք գավառական հարստահարութեանց», էջ 11—12։

45 Տե՛ս «Մշակ» 1886, հոկտեմբերի 16 (№ 116)։

46 «Ատենագրութիւնք ազգային ժողովոյ», 1876, էջ 218։

47 Տե՛ս «Մասիս», 1871, ապրիլի 3։

48 «Դիվան Հայոց պատմութեան», գիրք ԺԳ, էջ 254։

49 Նույն տեղում, էջ 255։

50 Տե՛ս «Մասիս», 1883, օգոստոսի 11։

Երզնկայի գավառի Ղուզիջան գավառամասի Ալթուն-Հյուսեին գյուղի բնակիչները 1871 թ. հանդես եկան կայմակամ-հողատիրոջ դեմ, բազմաթիվ բողոքագրեր հղեցին Թուրքական իշխանություններին ու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, պատվիրակներ ուղարկեցին մայրաքաղաք՝ նկարագրելով գործադրվող հարստահարումները։ Նրանք իրենց պայքարը շարունակեցին նաև 1872—1873 թթ.։ Կառավարությունը թեև խոստացավ սանձահարել կայմակամ-հողատիրոջը, սակայն ապարդյուն[51]։

Աղայական բռնությունների դեմ տևական պայքար վարեցին նաև Զարսանջակի գյուղացիները։ 70-ական թվականների սկզբներին նրանք կրկին ոտքի կանգնեցին և պահանջեցին դեռ 60-ական թվականներին բեկերի կողմից հափշտակված իրենց հողերը։ Գյուղացիների համառ բողոքով Կ. Պոլսից հատուկ հանձնաժողով եկավ և ստիպված հարցը լուծեց նրանց օգտին։ Սակայն աղաները, կաշառելով Թուրքական պաշտոնյաներին, բեկանեցին հանձնաժողովի որոշումը և վերստին տիրացան գյուղացիական տարածություններին[52]։ Ռուս-Թուրքական պատերազմից հետո Զարսանջակի գյուղացիները նոր փորձ կատարեցին աղայական բռնություններից ազատվելու և իրենց հողերը ետ ստանալու ուղղությամբ։ Այդ նպատակով նրանք մի քանի բողոքագրեր ուղարկեցին Կ. Պոլիս, որոնցից մեկում նկարագրելով իրենց ծանր կացությունը, գրում էին. «Աշխարհիս երեսը թռչունն ու մրջիւնն իրենց բոյն մը ունին, շարսանճագցի ժողովուրդն տուն ու հող չունի»[53]։ Սակայն գյուղացիների այդ փորձը նույնպես անարդյունք անցավ։

1878 թ. Բալու գավառի մի շարք գյուղեր ըմբոստացան աղաների ու Թուրքական պաշտոնյաների բռնությունների դեմ և բազմաթիվ բողոքագրեր ուղարկեցին մայրաքաղաք։ Սակայն ապարդյուն[54]։

Արևմտյան Հայաստանում գյուղացիական շարժումները թե՛ 70-ական թվականներին և թե՛ 80-ական թվականների սկզբներին գերազանցապես պասսիվ բնույթ ունեին։ Եթե 1873—1877 թթ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը Թուրքական կառավարությանն է ներկայացրել 18, ապա 1878—1882 թթ.՝ 49 բողոքագիր (կամ թագրիր)[55]։ Սակայն 80-ական թվականների կեսերից գյուղացիական պասսիվ շարժումները նվազում են։ 1878—1884 թթ. պատրիարքարանի կողմից Թուրքական կառավարությանն է ներկայացվել 70, իսկ 1885—1891 թթ.՝ 37 բողոքագիր[56]։ Բայց դրա փոխարեն ծավալվում են գյուղացիական ակտիվ շարժումները։ Ահա մի քանի դեպքեր այդ շարժումներից. 1890 թ. Մուշի դաշտի Խրզլաղաճի բնակիչները պայքար սկսեցին իրենց արուտավայրերն ու վարելահողերը բռնագրաված լաչկանցի քուրդ աղաների դեմ և հասան հաղթանակի։

1891—1893 թթ. Հերկևրտում բնակիչները դուրս վռնդեցին իրենց գյուղը ներխուժած քրդական հրոսակներին և սպանեցին սրբությունները ոտնահա-

---

51 Տե՛ս «Տեղեկագիրք...», էջ 18—23։

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12—13։

53 Գ. Սվանձտյանց, Թորոս աղբար..., մասն Բ, էջ 128։

54 Տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», գիրք ԺԳ, էջ 290—334։

55 «Частичный перечень такриров, представленных армянской патриархией в Константинополе турецкому правительству (с 1869 по 1895 гг.) (Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնակալության դեմ (1850—1870 թթ.), հավելված № 72, էջ 483—503։

56 Տե՛ս նույն տեղում։

բողներին։ Գրվարսում գյուղացիները պայքարի ելան չիբրանցի ցեղապետերի դեմ և սպանելով 16 հոգու, պահպանեցին իրենց անկախությունը։ Բալլուսում բնակիչները «զենքի կը դիմեն ու ետ կը մղեն թրդերը, մերժելով այնուհետև ճանչնալ անոնց աշիրեթական իրավունքները»։ Անձնատուս հայերը ապստամբվեցին աղայական լծի դեմ և թոթափեցին այն։ Ավղոտուսը քրիստոնյաներն ու մահմեդականները սպանեցին թշնամություն սերմանող թուրք ոստիկանին։ Տոմ և Մեզտի գյուղերում բնակիչները ետ շպրտեցին աղայական բանդաներին և սպանեցին մի բանիսին։ Սրանց օրինակին հետևեցին նաև Զիարեթ, Սորդար, Գոմս և այլ գյուղեր։ Սակայն Մուշի դաշտի գյուղացիները նաև պարտվում էին իրենց ազատության համար մղած կռիվներում և ընկնում աղայական լծի տակ։ Այդպիսի ճակատագիր վիճակվեց Ալվանինջին։ 150 տնտեսություն ունեցող այս գյուղը երկար ժամանակ դիմադրվեց Մուշի զաբիթներին (թուրքացած քուրդ ցեղապետներին)։ Բայց վերջիններս, տեռորի ենթարկելով Ալվանինջի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպող գյուղապետին, ի վերջո նվաճեցին այն։

Դարի 90-ական թվականների սկզբներին գյուղացիական ակտիվ շարժումներ ծավալվեցին նաև Բուլանրխում։ Խարապալարում բնակիչները ոտքի ելան իրենց ոչխարները հափշտակող ավազակների դեմ և սպանելով մի քանիսին, մյուսներին վռնդեցին։ Շիրվանշեյխում գյուղացիները դիմադրեցին իրենցից հարկ պահանջող աղայական հրոսակներին և քշեցին նրանց։

Գյուղացիական ակտիվ ելույթներով հատկանշվեց նաև Երզնկայի գավառը։ 80-ական թվականների կեսերին Ուսումսերա գյուղի մարաբաները որոշեցին թոթափել բեյի լուծը և խլել նրա հողերը։ Տևական ու համառ պայքարով 1888 թ. ի վերջո նրանք հասան իրենց նպատակին։ Աղայական լծի թոթափման փորձ կատարեցին նաև Երզնկայի Դերջան կաղայի Ագարակ գյուղի բնակիչները, «կռիվ ծագեցավ աղային ու մարապաներուն միջև, երկու տարի տևվեց կռիվը»[57]։ Ի վերջո այդ կռիվը ևս ավարտվեց գյուղացիների հաղթանակով։ Դերջանի Պաշքեռ գյուղի հայ և թուրք բնակիչները հրաժարվեցին հարկերի վճարումներից ու պարտությունների կատարումներից, որի հետևանքով առաջացավ լուրջ ընդհարում։ «Վտակի» թղթակիցը նշում էր. «ինքս ականատես եղայ արիւնոտ կռիւնց»[58]։ Չկարողանալով սեփական ուժերով ճնշել մարաբաների ելույթը, աղան օգնության կանչեց հարևան կալվածատերերին։ Սակայն գյուղացիները չնահանջեցին, ընդհակառակը, նրանք «խոսք մեկ ըրած, կին թե այր բահով, բրիչով տեկէնէկներով (մահակներով—խմբ.) ու քարերով յարձակեցան թշնամու վրա. գիւղացիք քիչ քանակով զէնք ալ ունէին»[59]։ Այնուամենայնիվ աղաները հաղթեցին և ավելի սաստկացրին մարաբաների ճնշումը[60]։

XIX դարի 80-ական թվականների կեսերին Արևմտյան Հայաստանում հանդես եկավ գյուղացիական շարժումների նաև հայրենակցային կամ ֆեդայական ձևը, որը 90-ական թվականներին միաձուլվեց արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերին։

Այսպիսով, XIX դարի 70—90-ական թվականների սկզբներին Արևմտ-

57 «Վտակ», 1908, հունիսի 24 (№ 134)։
58 Նույն տեղում։
59 Նույն տեղում։
60 Տե՛ս նույն տեղում։

յան Հայաստանում սոցիալական շարժումները ծավալվում էին համարյա ամենուրեք։ Նրանք բռնկվում էին տարերայնորեն՝ տնտեսական ու ազգային հալածանքների պատճառով։ Այդ պայքարում հայերի հետ հաճախ հանդես էին գալիս նաև հարևան քուրդ ու թուրք աշխատավորները, քանի որ նրանց դասակարգային շահերը համընկնում էին։ Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում արտադրողական ուժերի թույլ զարգացման և հասարակության անբավարար սոցիալական շերտավորման հետևանքով դեռևս չկար այն ուժը, որ համախմբեր ու կազմակերպեր բոլոր կեղեքվողներին ու գրոհի տաներ տիրող բռնակալության դեմ։

3. ՄԱՐՔՍԻԶՄԻ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐԸ

Մարքսիզմի տարածումը Ռուսաստանում և Անդրկովկասում արդյունք էր կապիտալիզմի զարգացման, սոցիալ-տնտեսական կյանքի առաջընթացի, բանվոր դասակարգի քաղաքական պայքարի սրման ու հասարակական առաջավոր մտքի ինքնուրույն որոնումների։

Ռուսաստանում առաջադեմ միտքը, Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ, ցարիզմի դաժան հալածանքների և վայրագ կամայականության պայմաններում, տենդագին որոնում էր հեղափոխական տեսության ստույգ կողմնացույց. նա այդ գտավ «...չարչարանքով, անլուր տանջանքների ու զոհերի, չտեսնված հեղափոխական հերոսության, անհավատալի եռանդի ու անձնվեր որոնումների, ուսման, պրակտիկայում փորձելու, հիասթափումների, ստուգման, Եվրոպայի փորձի զուգադրման կեսդարյա պատմությամբ»[61]։

Ռուսաստանում, Վ. Ի. Լենինի բնութագրությամբ, ազատագրական շարժումն անցել է երեք գլխավոր էտապներ, համապատասխան ռուսական հասարակության այն երեք գլխավոր դասակարգերի, որոնք իրենց կնիքն են դրել շարժման վրա. 1. ազնվականական ժամանակաշրջանը, մոտավորապես 1825-ից մինչև 1861 թ., 2. ռազնոչինական կամ բուրժուա-դեմոկրատական, մոտավորապես 1861-ից մինչև 1895 թ., 3. պրոլետարականը՝ 1895 թվականից սկսած[62]։ Ազնվականական ժամանակաշրջանի ամենաականավոր գործիչները դեկաբրիստներն ու Գերցենն էին։ Ինչպես դեկաբրիստներն արթնացրին Գերցենին, այնպես էլ Գերցենն ու «Կոլոկոլը» օգնեցին արթնացնելու ռազնոչինցիներին։ Ռուսաստանի ազատագրական շարժման երկրորդ փուլի նշանավոր դեմքը Ն. Չերնիշևսկին էր, որին Կ. Մարքսը համարել է «ռուս մեծ գիտնական և քննադատ»[63]։

Ֆ. Էնգելսը գոհունակությամբ է նշել, որ Ռուսաստանում հասարակական միտքը աչքի՛ է ընկել ավելի շատ իր «հեղափոխական ավյունով»։ Այնուհետև նա գրել է. «Ես խոսում եմ ոչ միայն ակտիվ հեղափոխական սոցիալիստների մասին, այլև ռուս գրականության պատմական քննադատական այն դպրոցի մասին, որն անսահման շատ բարձր է այն բոլորից, ինչ Գերմանիայում ու Ֆրանսիայում ստեղծել է պաշտոնական պատմական գիտությունը»[64]։

---

61 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 11։

62 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 297։

63 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. առաջին, Երևան, 1954, էջ 13։

64 «Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի նամակագրությունը ռուս քաղաքական գործիչների հետ», Երևան, 1954, էջ 306։